

גדעון עשת

שקט, החזיר רוצה עוד

חפשו את המלה 'משבר' בתוכניות הלימודים לכלכלה. לא תמצאו

יוזף שומפטר, כלכלן אוסטרו־הונגרי, שעם עליית הנאציזם היגר לארצות הברית, היה מן המבקרים החריפים של קרל מרקס ושל המרקסיזם. היה זה הוא שטבע את הביטוי "המרקסיזם הוא דת". הוא גם קבע כי "הרווח מייצג את התרומה של הקפיטליסט לייצור". שומפטר, קל להבין, לא היה איש שמאל בשום מובן, אם כי היה מצויד בעין בוחנת ובקול הומוריסטי כאשר תיאר את נפלאות הקפיטליזם.

שומפטר לא היה טיפש דיו לחשוב כי הקפיטליזם הוא שיטה כלכלית יציבה. את פרסומו "הרוויח" בזכות הטענה לפיה הקפיטליזם הוא משטר כלכלי תנודתי. הוא חשב כי בניגוד לקודמיו הוא מבין טוב יותר מדוע.

קודמיו – שומפטר מת ב־1950 – התווכחו רבות בשאלה מהו מקורו של חוסר היציבות הקפיטליסטי. הם לא דנו כלל בשאלה אם הקפיטליזם יציב. את התובנה הזאת סיפקו הכלכלנים המודרניים יותר. אלה יצקו את האשליה לפיה המשטר הכלכלי הרווח היום בעולם לא רק יעיל להפליא, אלא גם יציב. אם יש פֶּשֶׁל בקנה מידה עולמי, הרי הוא של האינטלקטואלים, שכלכלה היא עיסוקם, ואין הוא כשל של הקפיטליזם עצמו.

מה היה לנו?

אחרי מלחמת העולם השנייה החלה תקופה ארוכה, יחסית, של צמיחה כלכלית, התאוששות, עלייה ברמת החיים – בממדים שלא נצפו בעולם אי פעם. כלומר, בעולם שהוא אירופה המערבית, יפן וצפון אמריקה. העולם האחר לא ממש נלקח בחשבון באותם ימים. מדינת הרווחה המודרנית הוקמה ותיפקדה בהצלחה. העולם – בגבולות המצומצמים שצוינו – נראה כאילו התגבר על תחלואיו. כפינה מזרחית של אותו עולם, בברית המועצות, מזרח אירופה, סין וייטנאם ועוד כמה מדינות, הוקם משטר כלכלי מסוג אחר. מבחינת המערב,

האיום ה"סובייטי" נתפש פחות כאיום כלכלי ויותר כאיום פוליטי. כלכלה היתה רק אחת: הקפיטליזם בשתי הגרסאות שלו, גרסת ארצות הברית הימנית וגרסת אירופה המערבית – השמאלית. שמאלית לכאורה.

העניינים השתבשו באמצע שנות השבעים של המאה הקודמת. אחרי מלחמת 1973 ועליית מחירי הנפט, החל העולם המערבי לסבול מאינפלציה גבוהה יחסית. הניסיון לבלום אותה הניב אבטלה גדולה יותר עם הישגים מועטים בתחום המלחמה באינפלציה. בעיני כלכלני הימין – מילטון פרידמן הוא הנודע שבחבורה – היתה זו ההוכחה הסופית כי הניסיון של מדינת הרווחה – הקפיטליזם ה"שמאלי" – נכשל.

א-ראז החל מאבק אידיאולוגי חריף בקרב הכלכלנים על מה ראוי ומה לא ראוי שיהיה. הוויכוח המרכזי התמקד בנושא אחד: תפקידה וגודלה של הממשלה. המתווכחים תמכו בקפיטליזם. זו הרי השיטה היחידה שהתקיימה ונמצאה יעילה ומתפקדת היטב. אבל מה וכמה ממשלה צריך? פרידמן וחבריו גרסו שכישלון הסטגפלציה (האינפלציה עם האבטלה) הוא כישלון התפישה הכלכלית של ה"שמאל" הקפיטליסטי, ולפיה צריכה הממשלה ואף יכולה לאזן כשלים שקפיטליזם "ימני" נטו מייצר. הממשלה היא הכישלון, גרס הימין וניצח במאבק המחשבתי.

הניצחון לא ממש הורגש עד סוף שנות השמונים. עד אז חששו הפוליטיקאים מקפיטליזם-נטו (או בביטוי שטבע שמעון פרס – קפיטליזם חזירי). החשש היה שחיסול מדינת הרווחה ומעורבות בוטה של הממשלה יטו את העובדים המאורגנים לעבר הקומוניזם. מרגע שהקומוניזם הזה נפל – התירוץ כבר לא היה נחוץ. הניצחון בשדה המחשבה הכלכלית עבר במהירות לפוליטיקה האקטואלית. מרגרט תאצ'ר ורונלד רייגן, שעד אז נתפשו כקיצונים, הפכו למותג, לתפארת הקפיטליזם. ואם נחזור למוקד הוויכוח, אזי הכלכלן המצוי, בוודאי זה האינטלקטואל, התהדר בתרופה לכל מחלה: צמצמו את הממשלה בהוצאותיה, במיסים שהיא גובה ובהתערבות כמעט מכל סוג.

היו להם הוכחות לרוב: בהשוואה בין אירופה וארצות הברית נמצא כי שיעור האבטלה האמריקאי הגיע בערך למחצית מהשיעור האירופי – שם היה אחוז האבטלה בדרך כלל דו-ספרתי. רמת החיים האמריקאית נתפשה כעדיפה. החדשנות הטכנולוגית – כך סיפרו פרסי נובל ורשמי הפטנטים – בוודאי ובוודאי היתה עדיפה. אין פלא שאפילו מדינות "שמאליות" כמו ארצות סקנדינביה החלו בהליכי נסיגה ממדינת הרווחה וממעורבות ממשלתית. הסיפור הזה לא נגמר גם אחרי המשבר הנוכחי. ועל כך – בהמשך.

צמצום מעורבות הממשלה וגודלה עבד מצוין גם משום שהאינטלקטואלים השמאליים לא הציגו חלופה של ממש. ביקורת על הקפיטליזם היתה להם. אפילו נוקבת. אבל מה האלטרנטיבה? הקפיטליזם הצליח כל כך בהעלאת רמת החיים, עד שחלקים נרחבים במגזר השכירים ויתרו על זכויות ההתאגדות למען הזכות לבנוס. האיגודים המקצועיים נחלשו מאוד, ובכמה מדינות הצטמצמו רק למגזר הציבורי. חוקים נגד שביתות כבר לא היו בגדר צורך שלטוני. לא היה מי שיכריז שביתה. לכל זה נלווה תהליך של הכנסת עובדים מהגרים ל"עבודות שחורות" – עובדים שלא זכו להגנה של איגוד מקצועי, ולא לזכויות איגוד-מקצועיות או פוליטיות כלשהן. העובד המאורגן, והאיגוד המקצועי של העובדים, התמקדו ב"מה שטוב לנו". והטוב שלנו הוא המשכורת. כל השאר – לא ממש מעניין ולא חשוב.

בראשית שנות התשעים, כאשר התברר סופית שגם סין האדומה קפצה הישר מקומוניזם לקפיטליזם חזירי החל הקרב על הדה-רגולציה. רגולציה (מעורבות ציבורית בהליכים מסוימים בשווקים הכלכליים) היתה הוויתור של הימין, בעד ההפרטה, מיקור החוץ וחיסול המגזר הציבורי. המגזר הציבורי אמור היה לפקח – לא לייצר. על פי התפישה הזאת אין צורך בבנק ממלכתי, אלא בפיקוח על בנקים פרטיים ויעילים; אין צורך בבתי ספר ממלכתיים – אלא בפיקוח על בתי ספר; אין צורך בתקשורת ציבורית – אלא בפיקוח על יצרנים פרטיים של תקשורת. וכן הלאה.

אלא שהפיקוח היה קוץ לא קטן. מה גם שלפי התיאוריה הכלכלית הוא ממש לא נחוץ. הרי המון פרסי נובל ניתנו לכלכלנים, שהראו בעזרת גרפים, משוואות ומתמטיקה סבוכה כי אין כמו מנגנון השוק החופשי כדי לפתור כל בעיה. לכן המסקנה ברורה וקלה: הלאה הרגולציה הקלוקלת. יותר ויותר מדינות פתחו בהליך מואץ של ויתור על הפיקוח למען היעילות הכלכלית המתגלמת בשוק החופשי שהוא – על פי המחשבה המנצחת – שוק תחרותי ויעיל.

נמשיך עוד רגע בעולם המחשבה הימני-קפיטליסטי. על פי המחשבה הזאת, לא רק שהממשלה צריכה להסיר את הפיקוח. הרי מנגנון השוק פותר הכל. מחירה של עגבניה הוא כמחירה של עגבניה אחרת. ואם השוק הכלכלי מתמחר זבל במחיר פלטינה – מה לנו כי נלין. השוק יודע טוב יותר מכל כלכלן ותחשיביו.

כאן אנחנו מגיעים למשבר הנוכחי.

ה"ניו יורק טיימס" בדק את הסתבכותו של בנק סיטי באגרות חוב מגובות משכנתאות – הסממן הראשון להתנפצות הבועה האמריקאית. בנקים

למשכנתאות בארצות הברית, שהעניקו הלוואות לאנשים שסביר היה להניח כי יתקשו בהחזר, האמינו שהתרגיל יעבוד משום שמחירי הדירות עולים ויעלו. וגם אם פלוני יתקשה בהחזר המשכנתא, אפשר יהיה למכור את הבית לבנק ברווח. חיברו הבנקים קבוצות של משכנתאות כאלה כ"נכס פיננסי" שהיווה גיבוי לאגרות חוב אותן הנפיק הבנק ומכר לכל דורש – למשל לבנק הפועלים בישראל, שביקש להרוויח משוק הדיור האמריקאי הגואה והרווחי. וכך גם סיטי בנק האמריקאי. ובכן, מתברר כי מנכ"ל סיטי, שבינתיים הודח, כלל לא הבין את מהות ניירות הערך האלה. מה שלא מנע ממנו להאיץ בעובדי הבנק לרכוש אותם, ובכמויות גדולות, משום שהרווח היה גדול. הרעיון של לחשוב-לנתח-להבין-לדעת כִּשְׁל אל מול פלאי השוק החופשי, עם מחיריו העולים והרווחים הגלומים בו.

גלומים? זו המלה. אין קפיטליזם, או כל כלכלה אחרת, בלי חשבונאות. פעם, כאשר מישהו קנה מניה היו רושמים בספרי החשבונאות את מחיר הקניה שלה. לימים הבינו הכל, כי זוהי טעות. מה איננו טעות? לרשום את המניה במחיר השוק שלה. נכון שזה הגיוני? בוודאי. השאלה היא לאיזה צורך.

והצורך של הרושם הוא לעולם – הרווח הפרטי שלו. אותו מנהל סיטי בנק השקיע את כספי המפקידים באגרות החוב ההן, משום שמחירן עלה. וכאשר מחירן עלה – הרווח הגלום גדל אף הוא, וכך גם שכרו של אותו מנהל נקוב במניות ואופציות ובונוס. ובקיצור, צמוד לרווח הגלום. כך משך האיש משכורת עתק שהיתה מוצדקת מאוד בהתחשב ברווח הגלום. היתה רק בעייה קטנה בכל הסיפור הזה: הרווח רק היה גלום. הוא אף פעם לא התקיים.

כך נרתם מקצוע לכאורה נייטרלי – החשבונאות – למחול הקפיטליזם והשוק החופשי שלו. רואי החשבון קבעו את הרווח במחירי שוק. והמנכ"ל המאושר רק גזר אחוזונים מהרווח החשבונאי הזה. מה לא בסדר כאן?

שום דבר לא היה בסדר כאן, אבל אף אחד לא קם. בעיקר לא מנהלי קרנות הפנסיה ושאר מנהלי החסכונות של הציבור – החוסך הקטן. ראשית, גם ה"ערך" של החיסכון עלה באותם ימים משום שהוא נקב באותם מחירי שוק מנופחים. שנית – וזה העיקר – גם שכרם, הבונוס, האופציה, היה נקוב באותם רווחים גלומים.

היום אפשר למצוא בכל המעשייה הזאת נחמה קטנה אחת: מתברר שהם לא רק רוששו אותנו עם השטויות שלהם. גם הם עצמם קנו את הטמטום שמכרו לכולם. הם, חכמי העולם הפיננסי, שמו את כספם אצל Numero Uno בשוק הפיננסיים – ברנרד מיידוף. הלה שיחק איתם במשחק הפונזי – בלשוננו, הפירמידה –

והם לא בדרקו, לא ידעו, לא הפעילו רגולציה משל עצמם. והפסידו. הנחמה – קטנה שבקטנות, משום שהמשבר עמוק שבצמקים. נכון לרגע כתיבת מאמר זה, בתחילת 2009, רואים רק סימני משבר. משבר של אבטלה המונית, של עוני מרושש, של דיכאון כלכלי עמוק – אותו עדיין לא רואים. אולי גם לא נראה. כי ההבדל הגדול בין ימים אלו ל-1929 הוא שלמרות כל הטיפשות, למרות האידיאולוגיה הימנית, ולמרות ה"אמת הכלכלית" שכל כך טרחו להחדיר למוחנו, בכל זאת הלקח של 1929 נלמד ובא לידי ביטוי בריבית אפס (כלי כלכלי מרכזי שתפקידו להמריץ אנשים להשקיע ולצרוך במקום לחסוך), ובהזרמות ממשלתיות מאסיביות. בעיקר בהבנה שלקפיטליזם אין תקומה בלי ממשלה.

לפעמים עושה עימנו ההיסטוריה חסד הסברתי. לפני יותר משנתיים מונה בן ברננקי לנגיד הבנק המרכזי האמריקאי. את עבודת הדוקטור שלו עשה על משבר 1929. בעת המינוי, הוא נחשב למומחה לנושא ארכאי. אם נצא מהבובן הזה ונחפש אדם אחד שעולם המחשבה שלו רלוונטי לעת כזאת, הנה ברננקי שמו.

ועד שנצא – נדשדש או נשקע, משום שחברו למשבר הנוכחי שתי התפתחויות אשר אינן בהכרח קשורות זו בזו:

הראשונה היא משברון קטנטן בראשית שנות ה-2000 – הקרוי משבר ההיי-טק. הוא התמקד בתחום מצומצם יחסית של הכלכלה ולכן חוסל במהירות יחסית. מאז החלה גאות פיננסית אדירה ומטומטמת. וכפי ששומפטר וקודמיו טענו – הוא היה מועד ליפול. אולי מאוחר משיערו, אבל הוא מועד ליפול. ההתפתחות השנייה: היציאה ממשברון ההיי-טק לזוהתה במכונת המלחמה הכי צדקנית בעולם, זו שחיסלה את הצורר העיראקי סדאם חוסיין ומשטרו יצרן הכימיקלים, הפוספטים, הנשק הגרעיני והביולוגי, וכמובן, איך שכחנו, את ארגון הטרור העולמי אל קאעידה. הוצאות המלחמה המנופחות הצטרפו למעשה חשוב אחר שעשה הממשל הרפובליקאי בארצות הברית (ובעקבותיו מדינות רבות, כולל ישראל): הפחתת מסים, במסגרת צמצום הממשלה. הרעיון, לפיו מלחמה מממנים במיסים, פעם לחם חוק של כל כלכלן, נמוג לתוך עולם הדה-רגולציה. עכשיו מממנים מלחמה בגירעונות ובהלוואות בריבית נמוכה. וכך, למדורה הבוערת שפכו עוד ועוד דלק, והשמחה רבה.

מה עשה עולם המחשבה באותם ימים? היו אמנם כלכלנים שבתחילה נטו לומר כי אנחנו עסוקים בייצור בועה, אבל מהר מאוד נמצא הסבר טוב יותר: שינוי טכנולוגי. בעשור האחרון, ואנחנו הרי לא ידענו, נכנסו לשימוש מערכות

מידע חדשניות. אלה מטיבן מעלות את שיעור הרווח. ולכן, אם אנחנו רואים מחירים עולים של מניות בנקים, בנקים שהשקיעו באגרות חוב מגופות משכנתא – אין מדובר בבועה או באינפלציה. לא ולא. מדובר במהפך טכנולוגי שמצדיק עתה את המחירים הגבוהים. ואלה מצידם מצדיקים את הרווחים הגלומים, ואלה מצידם מצדיקים את הבונוסים. מה היינו עושים בלי המהפך הטכנולוגי, או לפחות בלי התירוץ שלו?

מפליא שבאותם ימים נזקקו בכלל לכלכלנים. שהרי אם השוק הוא הקובע, והשוק מגלם כל ידע, מי צריך לחשב משהו? מי צריך כלכלן? ובאיחור, מתברר כי באמת היה צורך בכלכלנים. הקפיטליזם נזקק להם. הם אלה שהצדיקו את הקמת המחראה במסווה של ייצור מזון לבני אדם. אלמלא הם, היה חשש שאדם-מין היישוב היה מסתכל ואומר שזבל הוא זבל. לא יותר. השיטה נזקקה לפרופסורים לכלכלה כדי שיסבירו כי מה שנראה כמו זבל אינו אלא מזון איכותי, חיוני ובריא.

על פי הגדרות מודרניות, ההבדל בין ימין לשמאל בכלכלה הוא ביחסם למעורבות ממשלתית. אפשר, על פי אותן הגדרות מודרניות, להבחין בין השמאל והימין במידת המעורבות הציבורית בחיי הכלכלה. אפשר למתוח קו רציף בין שמאל "קיצוני", המצדד במעורבות טוטאלית של הממשלה, בתכנון מרכזי ריכוזי, ובין ימין "קיצוני" השולל מעורבות כזאת מכל-יכול – והפתרון הכלכלי הנאות הוא בתחרות חופשית. ב-1973 הוענק פרס האקדמיה השבדית למדעים לווסילי ליאונטייף. ליאונטייף זכה בפרס הודות לפיתוח "לוח תשומה-תפוקה" – כלי הכרחי למי שרצה תכנון כלכלי מרכזי. אבל התרומה הגדולה שלו היתה בכך שהראה כי תכנון מרכזי יכול להניב בדיוק אותה יעילות כלכלית שהשוק החופשי מתהדר בה. מבחינה תיאורטית יכולים קצות הימין והשמאל להתמזג בנחת.

באופן מעשי עניין זה מורכב יותר. אבל אפשר להסתכל על המחשבה הכלכלית דרך הקו הרציף העובר בין התכנון המרכזי לבין התחרות החופשית. אדם סמית (1723-1790), הכלכלן הסקוטי שהמציא את "היד הנעלמה", היה נציג בולט של הימין אשר נלחם בזמנו נגד העריצות הריכוזית של בעלי ההון ובעלי האחוזות בבריטניה. מילטון פרידמן (1912-2006), כלכלן אמריקאי מודרני, נלחם נגד השמאל (המתון, חשוב לציין), זה שצידד במעורבות קלילה של המדינה בכלכלה. כאמור כבר, אחרי נפילת ברית המועצות החלה קריסה של השמאל הכלכלי. הקריסה באקדמיה היתה מוחלטת. שם מלמדים רק כלכלת שוק חופשי ואת נפלאותיו. אבל גם בפוליטיקה, בחיים הממשיים, התפנית

הימנית הורגשה, אלא שכאן הפוליטיקאים היו זהירים. לא הכל קרס, על אף מעלליהם של טיפוסים כמו בנימין נתניהו, אהוד אולמרט וכל יקירי תנועת העבודה שמזמן לא ראו עבודה זולת עבודה בעיניים.

אלא שבימים המופלאים הללו הימין פשוט נאלם. בעיקר הימין בגרסתו הקיצונית. כמעט כל חסידי התחרות והשוק החופשי מקפידים על שתיקה. נתניהו, בדרכו לראשות הממשלה, מזגזג – לפחות מילולית – וממליץ לממשלה לתת ביטחון פנסיוני, אחרי שתרים תרומה חשובה לחיסול אותו ביטחון בימים הנהדרים שבהם ישב במשרד האוצר. ואולם, חפשו בימים אלה פרופסור אחד לכלכלה, שיאמר כי לממשלה אסור להתערב במשבר. הרי בכלל אין משבר. הרי "היד הנעלמה" תפתור הכל. בישראל מצאתי רק אחד, ישראל אומן, חתן פרס נובל לתורת המשחקים, שאינה כלכלה. בארצות הברית יש אולי אחד. כל היתר נאלמו.

אם יש משהו חביב במשבר הכלכלי הנוכחי הוא בהיאלמות זו של שופרי הימין (למעט כמה אנכרוניסטים, הדיוטות של תקשורת). השאלה המעניינת היא אם ההיאלמות היא גם היעלמות. זה כנראה לא קורה.

לא מכבר התקיימה באחת האוניברסיטאות פגישה בין סטודנטים לבין מוריהם. המפגש התנהל מחוץ לשעות הלימוד והשתתפו בו סטודנטים לכלכלה שאיכפת להם ועניינם בכלכלה לא מתמצה בעמידה בבחינה.

המורים היכו על חטא. על כך שלא אמרו את שראוי היה לומר בעת הגיאות. ועל שלא ראו את המשבר בהיווצרותו. ואמרו, ואמרו, ואמרו. מה לא עשו? לא שינו דבר בתכנית הלימודים. צאו למוסדות להשכלה כלכלית גבוהה וחפשו את המלה 'משבר' בתכנית הלימודים. לא תמצאו. כי המשכיל "בעת הזו" לא יודע. לא למד. לא מלמד. לא ילמד. מה כן למד, לומד, ילמד? נכון, שוק חופשי תחרותי בלי משברים.

המציאות הכלכלית משקפת במלואה את הוואקום המחשבתי. אין מדינה בעולם שלא נוקטת היום צעדי המרצה כלכליים משמעותיים. כך אומצה הגישה ה"שמאלית" ולפיה השוק התחרותי ו"היד הנעלמה" אינם מסוגלים לחלץ את הכלכלה משיברה. אלא שכסף לחוד ומחשבה לחוד. הכסף המוזרם אולי יחלץ אותנו מהמשבר, אבל ההיאלמות, לא רק זו האקדמית, תבטיח את המשבר הבא. כי מה שמאפיין את ההתנהגות הפוליטית, כמו את ההתנהגות האקדמית, הוא הימנעות מוחלטת מהסקת מסקנות. אילו מסקנות? מסקנות שיתבססו על ניתוח המשבר הקיים במטרה למנוע את זה שיבוא אחריו.

לא זה המקום לדון במסקנות אפשריות כאלה. אפשר רק להדגים במה מדובר.

אחד ההסברים שהושמעו בשנה האחרונה נגע בעניין אנושי למדי: תאוות הבצע. על פי גרסה זו, המשבר צמח, התפתח ופרץ בגלל תאוות הבצע. לא, לא תאוות הבצע ההמונית. אם מסתכלים על כוח הקנייה של השכר האמריקאי עד למאיון העליון, שם שולט קיפאון בן עשור, למרות צמיחה כלכלית נאה (תלוי בעבור מי), מדובר בתאוות הבצע הניהולית, של אלה שאופציה היתה בשבילם מלה נרדפת לכסף. אמרו לי למי היתה אופציה ואומר לכם למי היתה תאוות בצע ממומשת.

כנגד גרסה זו של הסבר למשבר, אפשר לומר כמה מלים משמעותיות למדי. אבל לא בכך העניין. מה עשו, עושים ויעשו כל הטוענים כי המשבר נולד מהתאוות? האם ישיתו שכר מקסימום? האם יגבילו אותן אופציות ומניות שהאופציות רוכבות על גבן? לחזון הזה אין כרגע מועד.

יש כמובן עוד הסברים אפשריים למשבר ולתוצאותיו, כמו למשל הפיקוח על המגזר הפיננסי וגרורותיו – המגזר שבו נבטו זרעי הפורענות. אותו תחקיר של ה"ניו יורק טיימס" מצא את שמצא על המנכ"ל שלא מבין עניין. מסקנות? תשכחו מהן.

לכן ההיאלמות הימנית אינה היעלמות, בשום פנים ואופן לא. תנו לממשלה להזרים כל גרוש אפשרי לכל פינה בכלכלה. תנו לציבור לחלץ את הקפיטליזם ממכאובו. תנו ותנו ותנו. אחר כך הכל יחזור לקדמותו ונהיה עם שמח. גלובלי, כמובן.

9.1.2009